

ARHEOLOŠKI POGLED NA PROBLEME ISTRAŽIVANJA, KONZERVACIJE, REKONSTRUKCIJE I PREZENTACIJE ILIRSKOG NASELJA NA OŠANIĆIMA*

NENAD CAMBI
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 904(497.15):7.025
Izlaganje na znanstvenom skupu
Conference paper

Primljeno: 1993-10-13
Received

U ovom radu autor pokušava ocrtati karakter ilirskog grada u Ošanićima, zapadno od Stoca u Hercegovini. To bijaše središte ilirskog plemena Daorsa koje je propalo oko sredine 1. st. prije Kr. Govoreći o Ošanićima autor raspravlja i o karakteru ilirskih gradina, osobito pri kraju protohistorijskog razdoblja, te proučava pitanje imena ilirskoga grada u Ošanićima, njegova položaja, razvitka, urbanistike, funkcije pojedinih dijelova grada, osobito obrambenog i naseobinskog dijela. Konstatirajući da je Gradina na Ošanićima iskazivala tipičan ilirski izbor položaja za utvrđeno naselje, a da je telnika zidanja tipično grčka, autor upozorava da to pokazuje stanovitu sintezu domaćih i importiranih običaja.

Na kraju rada autor se osvrće na problematiku metodologije istraživanja na Ošanićima. Upozorava na plitki sloj na dijelu naselja, upućuje na važnost horizontalne a manje vertikalne stratigrafije, ukazuje na važnost statističkog promatranja sitnih nalaza, osobito keramike, kao elementa za utvrđivanje karaktera pojedinih ambijenata. Nadalje razmatra probleme zaštite ostataka i

---

* Ovaj članak je doradeni referat pročitan na znanstvenom skupu "Problemi dugoročnog sistematskog istraživanja, konzervacije i prezentacije helenističkog kompleksa na Gradini u Ošanićima" koji je održan 6. i 7. ožujka 1991. godine u Sarajevu u organizaciji Zemaljskog muzeja. Na skup sam pozvan kao savjetnik glavnog istraživača mr. Boška Marijana tijekom obnovljenih arheoloških istraživanja (1988-1990). Referat je imao biti temeljni pregled rezultata istraživanja, a također je morao dati viziju zaštite i prezentacije lokaliteta. Priređen za tisak referat sam poslao u Sarajevo neposredno prije izbijanja rata. Kako više nema izgleda da se rad ikad objavi u zborniku skupa, držim da je vrijedno da se ipak tiska. Kopija je doživjela samo neznatne izmjene u odnosu na original koji je bio poslan u Sarajevo. S obzirom na važnost lokaliteta koji se danas nalazi, srećom, u rukama HVO, nadam se da će ipak poslužiti svrsi kojoj je i bio namijenjen.

konačne prezentacije lokaliteta. Nema dvojbe da Ošanići kao lokalitet zaslužuje europske standarde konzervacije i prezentacije.

Uvod

Ilirsko naselje na Ošanićima, zapadno od Stoca u Hercegovini, ima posebno značenje za izučavanje prethistorijskog i protohistorijskog naseljavanja ne samo u užim okvirima Bosne i Hercegovine, nego i znatno šire, a osobito kad je u pitanju međusobno kulturno prožimanje klasičnih i indigenih naroda. To značenje povećava činjenica što Ošanići nisu dijelili sudbinu onih naselja koja su dolaskom Rimljana i romanizacijom doživjela promjenu u skladu s antičkom, ili bolje rečeno, rimskom gradogradnjom, nego je to naselje u jednom trenutku nepušteno i više se nikad nije na tom mjestu obnovilo. Ono se, stoga, ne može usporediti na primjer s Varvarijom¹ ili pak s Asserijom² u Dalmaciji, koje su također strateški i kulturno bile neobično važne jednom drugom dijelu Ilirika, jer su te dvije gradine prerasle u rimske municipije, čiji su urbani i arhitektonski sadržaji sasvim izmijenili ranije ilirske, osim monumentalnih gradskih zidina s vratima, ali su čak i ti dijelovi fortifikacija doživljavali izmjene i dopune.³ S druge strane, Ošanići nemaju direktne veze s ilirskim gradinama, koje su također bile potpuno napuštene u rimsko doba ili su pak izgubile ono mjesto kakvo su imale u ranije doba, jer ta naselja nisu nikad ni došla u stadij razvitka da bi se uopće isčahurila u urbani ili, bolje rečeno, protourbani karakter.⁴

Karakter ilirskih gradina, čini se, najbolje objašnjavaju rimski termini *refugium*, *castellum* i *oppidum*. To bi otprilike značilo zbjeg za stanovništvo ispod njih i na okolnim poljima prilikom opasnosti od neprijatelja, a ne i stalni boravak (*refugium*), trajno naselje rodovske zajednice na dobro branjenom mjestu (*castellum*), a trajno predurbano naselje raznih skupina plemena ili već naroda (*oppidum*).⁵ Po svojoj prilici na takvim su se mjestima, izdignutim na prikladnim brežuljcima, nalazile i kuće najvažnijih predstavnika društva i središnje kultno mjesto spomenutih socijalnih ili etničkih skupina.⁶ To zapravo nije ništa drugo

¹ *Varvaria* i *Varvarini* imali su italsku konstituciju koja je prerasla u municipalitet s rimskom konstitucijom (tako proizlazi iz Plinija, *Nat. hist.*, III, 139). O tome gradu usp. J. Wilk e s, *Dalmatia*, London 1969, str. 216, 487. i d., 491-92; M. Suić, "Bribir u antici", u: *Kolokvij o Bribiru*. Pregled rezultata istraživanja od 1959. do 1965. godine, Zagreb, str. 21. i d., Tab. XII, 1; Istiti, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, str. 34. i 36.

² *Asseria* i *Asseriatas* imali su također italsko pravo i imunitet, a možda je već početkom 1. st. grad postao municipij s rimskim civitetom. To također proizlazi iz Plinija, *Nat. hist.*, III, 139. Usp. J. Wilk e s, o.c., str. 215, 447. i 491-492; M. Suić, *Antički grad ...*, str. 34. i 36.

³ M. Suić, "Bribir (Varvaria)...", str. 34; Istiti, *Antički grad ...*, str. 122, sl. 59 (Asseria).

⁴ O tom usp. M. Suić, "Approche scientifique et méthodologique de recherche des habitats autochtones sur le territoire illyrien", u: *Utvrđena ilirska naselja*. Akademija nauka i umjetnosti BiH. Posebna izdanja knj. XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1975, str. 9. i d.; Istiti, *Antički grad ...*, str. 63. i d.

⁵ O karakteru naselja u ovom smislu usp. M. Suić, *Antički grad ...*, str. 71. i d.

⁶ Usp. M. Suić, *Antički grad ...*, str. 80.

nego ono što se javlja u mikenskoj civilizaciji, na Peloponezu,⁷ Atici⁸ i Beotiji,⁹ ali, dakako, tamo na znatno višoj razini. Ilirske su gradine većinom ostale u onakvom ili tek neznatno razvijenijem obliku od onoga kakav su dobile u trenutku kad su zauzeta prikladna mjesta na uzvišenjima. Nema dvojbe, doduše, da su u ilirskim gradinama bili već zametnuti tragovi grada, da se na njima mogu zapaziti komunikacije, raspored kuća, širi prostori za prikupljanje naroda, zidine, pa čak i sistemi zida, nekropole,¹⁰ ali je sve to u zametku i jedva dodiruje normalnu gradsku strukturu te nedostaje ono što, po mome mišljenju, više od svega pokazuje gradsku organizaciju, a to je u prvom redu gradska uprava koja vodi brigu o svim vidovima života od javnog interesa i javnim građevinama, što donosi tek antičko društvo od kojega će te institucije prijeći i u srednjovjekovne komune, pa i kasnije.¹¹ Međutim, promjena načina života koju donose Rimljani spriječila je daljnji razvitak na većini gradina, osim na onim koje su imale uvjeta za nove životne potrebe i u promijenjenim prilikama. Razvitak pravih gradova na ovom našem komadu Sredozemlja počinje tek dolaskom grčkih kolonista i njihovom urbanom djelatnošću, a taj proces drugdje na mediteranskim koordinatama, dakako, započinje već ranije. Proces urbanizacije u grčkoj kulturi nije bio uvjetovan načinom organizacije društva, što znači da u formiranju gradova nije imalo osobitog udjela demokratsko, oligarhijsko ili tiranijsko uređenje. Prema tome, usprkos elementima gradske kulture u većini slučajeva na ilirskim gradinama nije dosegnut stupanj razvitka urbane civilizacije, nego su one u osnovi ostale ono što su bile i ranije: zbjeg, kulno središte i stalni boravak vladodržaca i određenog kruga ljudi na vrhu društvene piramide.¹² Tek je možda samo mali broj gradina dosegao stupanj *oppida* u predrimsko doba. Bilo bi zanimljivo ispitivanje koje bi u repertoaru takvih aglomeracija moglo raspoznati razvijenije oblike naselja.¹³

Nema dvojbe da su najviše stupnjeve koji se približavaju gradskoj kulturi dostigle one malobrojne ilirske gradine koje su došle u doticaj s helenskom ili heleniziranom kulturom pomoću koje su se mogle razviti u viši stupanj zajedničkog života na jednom mjestu i podići razinu življenja, međusobnih odnosa, organizacije naseobinskih prostora i razvijenije građevine. Uzori modela antičkog života osjećaju se, dakle, na onim gradinama koje su došle u dodir s antičkim svijetom, i to je slučaj upravo na Ošanićima, ali i na brojnim drugim mjestima u

⁷ Usp. na primjer Mikenu ili Tirins na Peloponezu. P. D e m a r g n e, *Arte Egea*, Milano 1964 (pr. ed. ital.), str. 183. i d., sl. 291, odnosno str. 205, sl. 300.

⁸ Atene, *Enc. Arte ant.*, I, Roma 1958, s.v. Atene, str.974, sl. 973.

⁹ Orehomeno, *Enc. Arte ant.*, V, Roma 1963, s.v. Orehomeno, str. 711. i d., sl. 866. Tu usp. i dr. lit.

¹⁰ O uređenju naselja protourbanih indigenih zajednica usp. M. S u i é, *Antići grad ...*, str. 78. i d.

¹¹ O neophodnosti institucija u grčkom gradu usp. u Aristotelovoj *Politici* (V, 1-4).

¹² O boravku vladodržaca na akropoli u Grčkoj usp. A. v o n G e r k a n, *Griechische Städteanlagen*, Berlin 1924, str. 7. i d.; A. W o k a l e k, *Griechische Stadtbefestigungen. Studien zur Geschichte der frühgriechischen Befestigungsanlagen*, Bonn 1973, str. 13. i d.

¹³ Mislim da bi pristup tome problemu morao biti isto arheološkog karaktera, jer je vjerojatno da antički pisci opisujući borbe u Dalmaciji često nekritično upotrebljavaju *oppidum* za svako utvrđenje na uzvisini. Međutim, kod prepoznavanja razvijenijeg oblika naselja valja imati u vidu i druge "gradske" elemente.

Istri,¹⁴ Dalmaciji¹⁵ i Crnoj Gori.¹⁶ Od toga procesa, dakako, nisu bili isključeni ni drugi dijelovi Hercegovine.¹⁷ Zajedničko je svim takvim naseljima da se nalaze razmjerno blizu mora. Na taj je način jasno pokazan mehanizam prodiranja antičkih tekovina čiji se blagotvorni povjetarac širi s mora.

Među naseljima koja su došla u viši stupanj razvitka posredstvom grčkog utjecaja malo je onih koja nisu "pokvarena" kasnijim razvitkom u rimsko, pa i kasnije doba. Na tim su se gradinama, koje su već gotovo dosegle gradsku razinu, najčešće formirali rimski gradovi, koji su izbrisali tragove ranije civilizacije. Međutim, Ošanići su nam preostali u onakvom stanju u kakvom su bili prije rimskih osvajanja, odnosno u trenutku kad su se kao nasobina razvili do svog posljednjeg stadija, nakon kojega su prestali postojati. Već je ranije iznijeta teza da su Ošanići uništeni i napušteni tijekom vojnih sukoba.¹⁸ Nije, dakako, čudno što je naselje uništeno, jer je to sudbina mnogih gradova i drugih tipova aglomeracija, ali je neobično što nije obnovljeno. Naime, povoljni položaji i dobri uvjeti za život vabe neodoljivim zovom. Dovoljno je prisjetiti se da je jedna Troja više od devet puta obnavljana. Naselje se nije nikad više obnovilo po svoj prilici zbog toga što se ono nalazilo na visokom i teško pristupačnom položaju, na koje nema mogućnosti dovođenja izvorske vode, zbog udaljenosti od komunikacija, a valjda i zbog dekadencije etnosa koji ga je nastanjivao.¹⁹ Stoga se razvilo obližnje naselje u Stocu (*Diluntum*),²⁰ što je imalo lokalno značenje, dok je u razmjernoj blizini bila Naron, središte regionalnog karaktera.²¹ Svi razlozi napuštanja položaja nakon

¹⁴ Čini se da je takav slučaj s Nezakcijem, Rovinjom i Koprom. Usp. M. S u i ć, *Antički grad ...*, str. 14, 142, sl. 76, 77, 78.

¹⁵ To je očito u slučaju već spomenutih naselja Varvarije i Asserije. Usp. bilj. 1 i 2.

¹⁶ Usp. na primjer ilirska naselja Risan, Budvu ili Medun. M. S u i ć, *Antički grad ...*, str. 14, 23; 13, 23, 36, 114, sl. 78b. Usp. i P. M i j o v i ć - M. K o v a č e v i ć, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd - Ulcinj 1975, str. 25, sl. 17, te *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967, str. 121 (Budva), 127, sl. 44 (Medun) i 118, sl. 12-13 (Risan).

¹⁷ Usp. Z. M a r i ć, "Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa", u: *Utvrđena ilirska naselja*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Posebna izdanja knj. XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1975, str. 103. i d.

¹⁸ O tome na više mjesta piše Z. Marić. Usp. Z. M a r i ć, "Daorsi. Ime teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi", *Godišnjak*, X, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 8, Sarajevo 1973, str. 114. i 119; I s t i, "Ošanići - Centar Daorsa - kulturno-historijske značajke", u: *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi*, Zagreb 1976, str. 248. i 249.

¹⁹ Od svih ilirskih plemena ili naroda koji se spominju u trećem ili naronitanskom konventu Daorsi su najmanji. Ima ih ukupno 17 dekurija. Usp. P i n i j e, *Nat. hist.*, III, 22. Prijevod N. C a m b i - U. P a s i n i, "Antički izvori o Naroni i Neretvi", u: *Dolina rijeke Nerete od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja Hrv. društva, 5, Split 1980, str. 284, br. 7.

²⁰ O položaju Diluntuma usp. I. B o j a n o v s k i, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 6, Sarajevo 1988, str. 979. i d. Tu usp. i ostalu literaturu.

²¹ Čini mi se da je područje Stoca bilo neko vrijeme na području naronitanske administrativne ingerencije (*res publica*). Naime, nadgrobna arca Tita Flavija Plassu, otkrivena u Stocu, navodi da je ta osoba bila *quattuor vir* u Naroni. Kako je ona iz kasnijeg flavijevskog razdoblja vjerojatna je pretpostavka Bojanovskoga da je tek iza 93. a možda i u doba Hadrijana *Diluntum* dobio rimsku konstituciju. (I. B o j a n o v s k i, o.c., str. 101). O nadgrobnoj arci

temeljito rušenja bili su očito vrlo snažni kad tu više nikad nije nastalo novo naselje. Na Ošanićima nema tragova ni naseljavanja u kasnoj antici kad opet nastaje nužda za ponovnim zaposjedanjem prahistorijskih gradina, o čemu postoje posvuda brojna svjedočanstva, a naravno i u neposrednoj blizini uz Neretvu, vjekovne prirodne komunikacije prema unutrašnjosti.²² Ne vjerujem da će daljnja istraživanja demantirati navedenu pretpostavku o propasti i nobnavljanju naselja u Ošanićima. Tako su tu arheološki ostaci ostali u onakvom stanju u kakvom su napušteni kad je naselje razoreno (dakako uz sudjelovanje drugih prirodnih sila). Mlađih nalaza, tj. onih iza sredine 1. st. prije Kr., za sada nema, ali zato postoje raniji, iako je problematična njihova stratifikacija u zemljom oskudnom hercegovačkom kamenjaru. Tako Ošanići spadaju u onu kategoriju arheoloških lokaliteta koji nemaju veliku slojevitost u međusobnim povijesnim odnosima, pa uglavnom pripadaju jednoj kulturi u njezinu razvitku koja traje razmjerno kratko vrijeme. U tom pogledu Ošanići su slični podvezuvskim gradovima u Italiji, samo što u našem slučaju nije sasvim jasno vrijeme i uzrok kataklizme, ali nije isključeno da će daljnja arheološka istraživanja ipak pouzdanije pokazati što je uzrok propasti i razlog napuštanja naselja. Ošanići su, dakle, klasičan primjer diskontinuiteta naselja.

Ime naselja

Ni u izvorima, ni u natpisima, a niti u bilo kakvim drugim arheološkim spomenicima nije se sačuvalo ime naselja. Nema dvojbe da je naselje takve veličine i značenja moralo imati svoje ime, ali kakvo je ono, to je već gotovo nerješiv problem. Z. Marić Ošaniće najčešće naziva *Daorson*, što je prihvaćeno, ali što je još gore ono je ušlo i u opću upotrebu da ga čak i stanovništvo u tom kraju počinje tako nazivati. Polazište Mariću je novac s likom vladara (portret s kausijom na aversu i dio broda na reversu) te legendom $\Delta A O P \Sigma$ na stražnjoj strani.²³ Nađeno je nekoliko novčića toga tipa, uvijek iste ikonografske sheme, ali očito poteklih iz različitih matrica.²⁴ Jedan novčić pronađen je i na Ošanićima.²⁵ Vjerojatna je Marićeva pretpostavka da se novac kovao na Ošanićima, jer su očito

Plassa usp. D. S e r g e j e v s k i, "Nove akvizicije Odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja", *GMZ*, n.s. III, Sarajevo 1948, str. 167, br. 1, Tab. I, sl. 1, 2.

²² O zaposjedanju gradina i njihovoj važnosti u kasnoj antici na području Dalmacije usp. N. J a k š i ć, "Constantine Porphyrogenitus as the Source for Destruction of Salona", u: *Disputationes Salonitanae*, II, Znanstveni skup u povodu 100. obljetnice *Vjesnika za arh. i hist. dalm.*, *VAIID*, 77, Split 1984, str. 324. i d.

²³ D. B a s l e r, *Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH*, Sarajevo 1972, str. 47. i d., sl. 17 (Blagaj), sl. 20 (Koštur), sl. 22 (Stolac) itd.

²⁴ Usp. Z. M a r i ć, "Daorsi ...", str. 114, gdje doslovno kaže: "D. Rendić je pretpostavio da se ovaj grad zvao Daorson kako to piše na novčićima".

²⁵ O tome novcu usp. J. B r u n š m i d, *Inchriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Beč 1848, str. 74. i d.; D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Prolegomena ilirskoj numografiji", *Godišnjak*, III, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, 1965, str. 87; I. M a r o v i ć, "Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu", *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, knj. 11, Sarajevo 1976, str. 230; Z. M a r i ć, "Ošanići ...", str. 247. i d.; N. C a m b i, *Antički portret u Ilirskoj*, Zagreb 1991, str. 35. i d.

tamo mogli postojati uvjeti za takvu operaciju. Međutim, nema dovoljno argumenata da se grad doista nazivao *Daorson*. Doduše, Marić dajući ime gradu nije uvijek dosljedan - on ga nekada naziva *Daors...*,²⁶ a nekada *Daorsoi*.²⁷ U prilog svojim razmišljanjima Marić navodi i mišljenje D. Rendića-Miočevića, ali je, kad se ono pročita u izvorniku, sasvim jasno da autor nije mislio da bi se grad doista mogao tako nazivati, pa to i ne predlaže.²⁸ Ako pak uzmemo kao polaznu točku legendu na reversu ΔΑΟΡΣ, valja prije svega konstatirati da se radi o genitivu množine Δαορσων, što je ime naroda, a veoma je teško kazati da li se slično zvao i grad, odnosno da li je ono uopće deriviralo od imena naroda. Ima ponekad slučajeva da ime naroda i ime glavnog njihova središta ima isti korijen, kao na primjer Delmati - *Delmion* i *Delminium*, ali su isto tako i brojni, pa čak i znatno brojniji, slučajevi da imena gradova nemaju veze s imenima naroda. Tako *Aenona* ili *Iader* nemaju nikakva veze s imenom Liburni, *Nesactium* s Histrima, a očito je da ni drugi, poput Plereja, Ardijejaca i dr., nemaju ime grada ili naselja sličnog njihovu imenu. Prema tome, nije nužno ime naselja na Ošanićima izvlačiti iz imena Daorsa kojima je ono pripadalo i očito bilo glavno središte, ali isto tako za to postoji mogućnost, samo kako se ono zvalo to je drugo pitanje. Uostalom, valja napomenuti da novac ne izdaju samo gradovi nego i narodi.²⁹ U tom slučaju ne navodi se ime središta u kojem se novac kuje, kao što to nije slučaj i u mnogim primjerima kad je izdavač emisije neki ilirski vladar.³⁰ Mislim, stoga, da za sada o imenu grada još uvijek ne smijemo govoriti, ali nije isključeno da se on mogao zvati *Daorson* ili slično, samo za to još nema relevantnih argumenata.

²⁶ Usp. Z. M a r i ć, "Dva nova primjerka daorskog novca sa gradine na Ošanićima kod Stoca", *Godišnjak*, XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo 1976, str. 253. i d., Tab. I, 1-2.

²⁷ Z. M a r i ć, "Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daorsa ..., a na gradini Ošanići kod Stoca od 1960. do 1972", *GZM*, n.s., 30-31, 1977, str. 5. i d.; I s t i, "Depo pronađen u ilirskom gradu Daors... (2. st. pr.n.e.)", *GZM*, n.s., 33, 1978-79, str. 23. i d.; I a t i, "Helenizam i helenistička umjetnost u Hercegovini", u: *Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici*, Materijali, 20, Beograd 1985, str. 48.

²⁸ Z. M a r i ć, "Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja ...", str. 107. Autor doslovno kaže: "To su gradsko naselje iznad Ošanića kod Stoca, koje se najvjerojatnije zvalo Daorsoi ..."

²⁹ Usp. D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Prolegomena...", str. 87. i d. Tu autor navodi da je to plemenski novac. Ali on također upućuje: "Iako antička numografija Ilirima bliskih oblasti poznaje primjerke kovanja novca od strane plemenskih organizacija ili saveza (npr. Mološani - Μολλοσοί) čini nam se da bi primjer Daorsa mogao naći i drugo tumačenje: moguće je, naime, pretpostaviti da etnonim Δαορσοι ovdje i ne označuje samo plemensku zajednicu u širem smislu - ma koliko ona ograničena bila - već plemensko središte, možda i samo ošanićku gradinu *anoninna* antička imena koja je u toj fazi daorsijske povijesti najvjerojatnije i vršila tu ulogu". Očito je da Rendić-Miočević, kad je u pitanju daorsijski novac, pomišlja na dvije mogućnosti (plemensku i gradsku), a o imenu grada drži da je anoninan, dakle ne Daorson.

³⁰ Kao što to rade već spomenuti Mološani (D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Prolegomena ...", str. 88) ili Labcati (B. J u b a n i, "Monnaie illyrienne a l' ethnicon de LABIATAN decouvertes a Kukës", *Studia Albanica*, I, Tirana 1972, str. 73; D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Prilog ikonografiji ilirskog plemenskog novca", *Numizmatičke vijesti*, XX, 31, 1973).

Karakteristike naselja

Naselje se smjestilo na visoravni koja se nalazi zapadno od sela Ošanići u blizini Stoca. To je u biti gotovo sasvim ravni plato. Visoravan se sužava prema zapadu, a na kraju završava poput suženog jezička koji se strmo ruši prema potoku Radimlji. Krajnji zapadni dio visoravni je pregrađen zidinama od velikih blokova i obično se naziva Gradina ili Akropola. Ovaj je posljednji naziv nastao u znanstvenim krugovima i dobio je prilično veliku cirkulaciju.³¹ On nije baš precizan, jer akropola kao termin označava dio naselja na uzvisini, za razliku od dijela koji se nalazi u nizini, a takvo mu je i etimološko podrijetlo,³² što ovdje nije slučaj jer se oba nalaze na istoj niveleti, ali fortificirani dio naselja funkcionalno odgovara akropoli, a ima i sadržaje koji joj uglavnom odgovaraju u grčkim gradovima, samo, dakako, u smanjenom opsegu.³³ Stoga ću u ovom radu taj dio naselja radije nazivati Gradinom. Na samom zapadnom kraju jezička nalazi se, dakle, Gradina, a istočno od fortifikacija, na položaju Banje je nasebinski dio. Očito je da je čitavu naselju pristup bio s istoka. To je i danas pristupna strana i tu je uspon mnogo blaži, ali je iz doline put mnogo duži. Moguće je, doduše, uspinjanje i uz liticu, osobito sa zapadne strane, što je znatno strmije i teže a uspon vojnog karaktera je gotovo nemoguć, pogotovo jer se lako može braniti bacanjem kamenja i odronjavanjem gromada, pa je to razlog što na tom mjestu nisu podignute zidine. Takav položaj je dosta čest kod ilirskih gradina. Naime, vrlo se rado biraju takvi položaji koji se nalaze uz nepristupačnu strminu, tako da fortifikacije brane samo jednu stranu, zapravo isključivo onu koja je pristupna. Takvih primjera ima dosta, ali oni nisu ni izdaleka tako monumentalni kao što su Ošanići.³⁴ Razlog izostavljanja tog dijela fortifikacije je, dakako, ekonomiziranje materijalom i radnom snagom uz postizanje jednakog efekta obrane, pa se tako i postupalo. Ošaničke fortifikacije pokazuju formu koja očito nema nikave veze s drugdje uobičajenima nanosima kamenja i zemlje, kakvi se javljaju na drugim

³¹ O tome usp. D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Prolegomena ...", str. 79 (bibliografija u bilj. 2); N. C a m b i, *Antički portret ...*, str. 32, sl. 7.

³² Usp. npr. Z. M a r i ć, "Arheološka istraživanja akropole ...", str. 5. i d. Taj naziv Z. Marić i drugi upotrebljavaju ipak dosljedno. Npr. Z. M a r i ć, "Ošanići ...", str. 247, naziva je utvrdom, što je prihvatljivije. Isti autor, u radu "Prehistorijska i protohistorijska utvrđenja...", str. 107. i d., naziva je ponovno akropolom. Ponekad se pak pojavljuje i naziv Gradina. Usp. npr. Đ. B a s l e r, "Gradina u Ošanićima kod Stoca", *Naše starine*, 3, Sarajevo 1955, str. 79. i d. Isti termin upotrebljava i Z. M a r i ć, "Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963", *GZM*, n.s., 27-28, 1973, str. 173. i d.

³³ Riječ je složena od pridjeva ἀκροσ = krajnji, gornji, višnji, šiljat i πόλις = grad. Složenica ἀκροπόλις znači pak gornji grad, tvrđava. Usp. S. S e n e, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb 1910, str. 31. Ako se pak misli na uzvišenje u odnosu na nastambe na padini iza obrambenog zida, ni tada taj termin nije odgovarajući, jer su i one zaštićene zidinama, za razliku od onih na platou, i predstavljaju učito privilegirane zgrade koje spadaju u okvir "akropole".

³⁴ U početku mikenske civilizacije funkcija akropole je u prvom redu zaštita kraljevskog megarona i nekih drugih važnijih zgrada. Usp. A. v o n G e r k u n, o.c., str. 7. i d. Međutim, A. W o k a l e k, o.c., str. 14, navodi da ima i drugih odrednica u pogledu geneze grada i sadržaja koji se nalaze na grčkim gradinama. Ali tek u 6. st. akropola u pravom smislu postaje sakralni centar. Usp. A. W o k a l e k, o.c., str. 21. Vjerujem ipak da akropole mikenskih centara nisu bile lišene svetišta.

obrambenim sistemima ilirskih gradina, nego blokova od velikog kamenja. Ta je tehnika zidanja stigla u naše krajeve nedvojbeno u dodiru s grčkim doseljenicima, pa se taj civilizacijski doseg ne može smatrati autohtonim.³⁵ Uočava se također grčki način izgradnje vrata, koja u gornjem dijelu imaju šiljati luk, a zapravo su dosta malog formata.³⁶ Čini se da je grčki i način zaprečavanja vranica.³⁷ Ako je sve to grčko, sigurno smještaj branjenog dijela na samom kraju jezička, koji štiti jedan ravni zid, nema direktne veze s grčkim biranjem pozicija za obranu na povišenim naseljima.³⁸ Takav je način pouzdano autohton i on se upotrijebio na Ošanićima kao rezultanta jedne dugogodišnje tradicije na ilirskim gradinama,³⁹ pa sve ono što vidimo na Ošanićima valja smatrati za sintezu autohtone i strane gradogradnje.⁴⁰ Očito je da je takav pristup dao nesumnjivo najbolje rezultate u konkretnoj situaciji, što sasvim jasno pokazuje razmjerni prosperitet života stanovništva ove ilirske naseobine.

Sastavni dio naselja na Ošanićima jest onaj koji se nalazi istočnije od Gradine, na kojem postoji velika koncentracija rustičnih građevina, očito mahom namjenjenih stanovanju (Banje). Među poznatim ilirskim gradinama koje se brane samo na jednoj strani nema, koliko je to barem meni poznato, naselja koje je toliko u kontaktu s branjenim dijelom. Doduše, postoji mogućnost da sličan

³⁵ To je zapravo tip ravničaste gradine sa zidinama koje štite jedini pristupni pravac. Kao primjer upozoravam na gradinu u Izoli. Usp. M. S u i ć, *Antički grad ...*, str. 63. i d., sl. 9. O karakteristikama liburnskih gradina usp. Š. B a t o v i ć, "Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la régions Liburniens", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XV, 13, Sarajevo 1977, str. 201. i d.

³⁶ Očito je da prije grčke kolonizacije nema zidina od velikih kamenih blokova, nego se upotrebljavaju nasipi od sitnog neobrađenog kamena, različitih širina na kojoj je po svojoj prilici stajala palisadna ograda. O tome usp. A. B e n a c, *Utvrđena ilirska naselja (I). Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela, LX, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 4, Sarajevo 1985, str. 58. i passim. Kronologija zidina koje okružuju gradine je još uvijek problematična. O tome usp. A. F a b e r, "Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku", u: *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi*, Zagreb 1976, str. 230. I. grupa bi bila još uvijek s nasipom, dok bi već II. grupa bila megalitska, ali čini se, kako proizlazi iz toga teksta, nije jasno kad bi počela. Mišljenja sam da je teško prije gradskih zidina Isse i Farsa u ovom sadašnjem trenutku istraživanja preciznije datirati bilo kakve megalitske konstrukcije. Ali s obzirom na činjenicu da je bilo i ranijih grčkih kolonista i drugih trgovačkih kontakata Grka i Ilira, nije isključeno da se pojava megalitskih zidina može staviti i nešto ranije (6. ili 5. st. prije Kr.). Međutim, bez posredovanja Grka njihova recepcija kod indigenog stanovništva je nezamisliva.

³⁷ O iskapanju vrata u Ošanićima usp. Z. M a r i ć, "Ošanići ...", str. 248. Način konstruiranja šiljatog luka čini se nije grčki, jer se takav u Grčkoj ne javlja. A. W o k a l e k, o.c., str. 115, navodi da je teško rekonstruirati izgled vrata grčkih gradova, ali ona ipak navodi da je najnaklonjenija vidjeti nad grčkim vratima arhitrav. Čini se da se šiljati lukovi javljaju najčešće kod raznih autohtonih civilizacija kod Ilira u Albaniji ili Sarda na Sardiniji. O tome usp. A. F a b e r, "Zum Megalithenhau der Stadtere. Bemerkungen über die Überwölbung der Stadttore der Megalithenbefestigungen und ihre Datierung", u: *Utvrđena ilirska naselja*, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1975, str. 297. i d., sl. 1, Tab. I. 2, Tab. II. 3, 4.

³⁸ Usp. F. W i n t e r, *Greek Fortifications*, Toronto 1971, str. 253. i d., sl. 297-309.

³⁹ Smještaj grčkih gradova ne odgovara onome koji je upotrijebljen na Ošanićima. On očito slijedi stare ilirske tradicije smještaja grada na uzvišenjima. Za drugačije položaje očito još nisu bili sazreli uvjeti. O smještaju grčkih gradova usp. F. W i n t e r, o.c., str. 3. i d.

⁴⁰ Usp. bilj. 35.

kontakt ostvaruje neko drugo naselje među hercegovačkim gradinama, osobito na impresivnoj Martinovića gradini, nešto sjevernije od Ošanića.⁴¹ Međutim, naseobinski dio na posljednje spomenutoj nije prospiciran, a još manje istražen, pa se teško može govoriti o takvom kontaktu. Bez obzira, međutim, na to što se na ilirskim naseljima obično ne združuju na ošanički način gradina i stambeni dio, ali je ipak nedvojbeno da ovaj posljednji svuda mora postojati. Budući da je malo poznato o naseobinskim dijelovima gradinskih sistema, vrlo je vjerojatno da je glavina stanovništva stanovala niže, bliže poljima u prodorima među bregovima, ali na zemljištu koje nije bilo pogodno za poljoprivredu, ispod odgovarajućih gradina koje su im služile kao zaštita u slučaju opasnosti.⁴² Kako je naseobinski dio dobro očuvan na Ošanićima, lokalitet Banje je neobično važan za proučavanje života i životnih prilika Ilira u protoantičkim vremenima i u protourbanosti fazi njihova razvitka. U tom smislu očito je da se od budućih istraživanja očekuju dragocjene spoznaje do kojih do sada nije bilo moguće doći. Stoga je taj dio naselja, iako mnogo manje monumentalna, ipak također neobično važan.

Gradina (Akropola)

Gradina se u osnovi sastoji od tri dijela: 1. fortifikacijskog sistema na istočnoj strani, 2. velike gomile približno u sredini prostora, 3. zgrada, komunikacija, cisterne te trga na kojemu je možda bilo svetište (sl. 1).⁴³

Fortifikacijski dio sastoji se od dvije linije obrane. Prednji, niži, koji stoji nešto ispred stražnjeg, tvori kontinuirani cik-cak zid od manjih i grubo obrađenih blokova. Taj je zid na sjeveru isprekidan na taj način da ima prolaz među zidovima koji su položeni na posmak jedan od drugog. Stražnji dio obrambene linije sastoji se od dviju približno kvadratnih kula i dugog posve ravnog zida u kojem su dvoja vrata tik uz nevedene ivične kule što su smještene nad provalijom.⁴⁴ I kule i zidovi rađeni su od izuzetno velikih pravokutnih blokova koji mjestimično imaju anatirozu, tako da spojnice međusobno dobro ljube. Ovi se blokovi ne ističu samo svojom monumentalnošću nego i izvanrednom kvalitetom izradbe među megalitskim zidovima ne samo u našim krajevima nego kad se usporede i s onima iz grčkih ili etrurskih krajeva.⁴⁵ Čini se da je zid konstruiran tako da su paralelno građena dva vanjska zida, a u unutrašnjost su ubacivani bez nekog posebnog reda spojni blokovi, često veoma nepravilni. Međutim, o toj je tehnici dosta teško

⁴¹ Zapravo ono što se može smatrati "grčkim" su zidine starije i mlađe faze fortifikacija te detalji kao što su četvrtaste kule, oblik vrata (ali možda ne i šiljati luk) i način zaprečavanja vratnica. Ovdje se ipak ne bih mogao složiti s konstatacijom Z. M a r i ć a ("Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja ...", str. 107), da "ovo utvrđeno naselje ima mnoge karakteristike grada grčkog tipa". To je svakako preuveličano.

⁴² Z. M a r i ć, "Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja ...", str. 103, bilj. 2, br. 1, 7.

⁴³ Isti je slučaj i kod grčkih gradova kad se radi o centrima na zemljoradničkim područjima. Usp. F. W i n t e r, o.c., str. 5. i d.

⁴⁴ Z. M a r i ć, "Arheološko istraživanje akropole...", str. 5. i d.; I s t i, "Ošanići - Centar Daorsa ...", str. 250.

⁴⁵ Druga, sjeverna gradska vrata otkrio je B. Marijan, ali ona još nisu objavljena.

govoriti, budući da je zid praktički ispitano samo s vanjske strane, a njegova nutrina vidi se samo na nekoliko mjesta. To je sistem koji je poznat u antičkoj gradnji, može se reći da ga u određenom smislu preporuča i Vitruvije,⁴⁶ ali je unutrašnjost od sitnog kamena i povezana malterom, što ovdje nije slučaj, jer je kamenje vrlo veliko pa stoga samo od sebe postiže čvrstoću i statičku efikasnost. Takav (Vitruvijev) način građenja javlja se na mnogim mjestima.⁴⁷ S obzirom na to da upravo stražnje lice zidina nije dovoljno istraženo, a još manje unutrašnjost između dviju ploha, to je nužno uraditi ne samo zbog toga što su zidine vizualno dominantni i spomenički najvažniji dio kompleksa u Ošanićima, nego i da bi se utvrdila struktura zida, a i druge fortifikacijske karakteristike.

Velika se gomila nalazi približno po sredini Gradine. Sastoji se od nabačenog kamena. Uobičajenog je oblika, približno elipsastog horizontalnog presjeka sa stožastom nakupinom kamena koja je završavala šiljatom vrhom. S čisto znanstvene točke gledišta velika je gomila veoma zanimljiva. Naime, takve gomile su česte na ilirskim gradinama, a stoje samostalno ili u sklopu fortifikacijskog sistema.⁴⁸ Njihova funkcija nije jasna, iako je na to pitanje bila usmjerena velika energija istraživača. Stoga ne čudi želja istraživača da istraže veliku gomilu na Ošanićima i da po mogućnosti riješe spomenutu enigmu.⁴⁹ Međutim, taj je posao ostao nedovršen, samo je dignut vrh i tako izmijenjen aspekt gomile, a zabrana daljnjeg istraživanja koju je stavila služba zaštite spomenika spriječila je rješanje problema, ali nije spasila i samu gomilu. Ipak nema dvojbe da je odluka Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH bila na mjestu, jer je tako barem spriječila daljnje bespovratno bacanje kamena s gomile u provaliju. Očito je da je prije istraživanja gomile valjalo dobro promisliti što poslije istraživanja, odnosno kako spasiti izvorni izgled. O zaštiti ovog objekta bit će riječi dalje u tekstu.

Tik do velike gomile na istočnoj strani, u blizini južnih vrata nalazi se cisterna iskopana u živcu kamenu. Pravokutnog je oblika, a njena je unutrašnjost bila ožbukana kako bi se spriječilo gubljenje vode u kraškom terenu.⁵⁰ Ona je očito imala zadaću da opskrbljuje vodom branjeni dio naselja.

Ispod južne strane velike gomile u smjeru izohipse ide gradska prometnica kojom se moglo doći sve do pod južnu kulu, a na zapadu do omanjeg proširenja,

⁴⁶ Tehnika zidina na Ošanićima sadrži grubo klesane pravokutne ili trapezne blokove s oštro rezanim ivicama, bez anatiroze. Različiti su samo oni dijelovi zidina koji se nalaze na južnim vratima i unutar njih. Oni su, naime, pravilniji i manje bunjasti. Blokovi se svuda nižu u izodnomnom nizu koji, međutim, nije dosljedno proveden. Najbliži primjer, po mom mišljenju, takve tehnike i oblika blokova je na utvrdi Tor kod Jelse na otoku Hvaru. U Grčkoj je ovakav način zidanja postupno počeo gubiti na popularnosti. Usp. F. W i n t e r, o.c., str. 81. Taj se proces zapaža od 5. st. dalje. Slično strukturiran zid usp. i u Trezenu (F. W i n t e r, o.c., sl. 63).

⁴⁷ Usp. V i t r u v i j e, *O arhitekturi* (prijevod M. Lopac), Sarajevo 1951, str. 46. i d.

⁴⁸ O tome usp. F. W i n t e r, o.c., str. 126. i d., osobito 135. i d.

⁴⁹ O problematici tzv. limitnih tumula usp. A. B e n a c, "Utvrđena praiistorijska naselja u zapadnom dijelu Jugoslavije", u: *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*. Referat XII. kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad 1984, Novi Sad 1986, str. 29.

⁵⁰ A. B e n a c, l. c., donosi razna mišljenja o namjeni gomile uz zidove praiistorijskih gradina. Autor zastupa tezu da se radi o kulturnom objektu, dok neki drugi pomišljaju na njen obrambeni karakter (R. Drechsler-Bižić), a Z. Marić na osmatračku kulu.

neke vrsti trga, očito glavnog mjesta na Gradini. On je umjetno proširivan da bi moglo stati više svijeta, a na njegovoj jugozapadnoj strani smjestila se omanja građevina pravokutnog tlorisa. Mišljenja sam da su istraživači s pravom tu građevinu nazvali svetištem, na što osim smještaja upućuju i debeli zidovi, koji su inače neshvatljivi ako nisu predviđeni da nose masivniju gornju konstrukciju i jake kamene vijence i profile. Nažalost građevina je dosta loše očuvana da bi se moglo vidjeti da li je imala stupove i kakva je bila njena gornja konstrukcija. Stoga sam ja, za razliku od Marića, za interpretaciju te građevine kao hrama, bez upitnika.⁵¹ Spomenuta prometnica zbog razlike u niveletama dosta često ima stepenice koje vode više i njina se povezuje s cisternom, pa i velikom gomilom, itd.

Na manjim proširenjima strmine koja se ruši prema Radimlji smještene su kuće ili radionice.⁵² Na tako strmom terenu logično je da postoji veliki broj stepeništa koja služe da bi se lakše mogle svladati razlike visina. Ovaj branjeni prostor razmjerno je malen u odnosu na naselje koje se nalazi istočnije od Gradine. Njegov korisni prostor je čak još manji u odnosu na kvadraturu ukupne površine jer je njegova iskoristivost razmjerno mala zbog strmog terena. Veoma bogati nalazi pokazuju da je ovdje kvaliteta života bila viša nego na istočnom dijelu,⁵³ gdje je živio obični puk.⁵⁴ Na to upućuju zdanja pravilnog tlocrta i bogati sitni nalazi.

Iako je gradska prometnica otkrivena samo na južnoj i dijelu zapadne strane Gradine, ona je vjerojatno ipak išla i ispod platoa s velikom gomilom, a bilo bi logično da se pružala oko čitava prostora okruženoga gradskim fortifikacijama, a sasvim je sigurno da je put morao postojati i uz zidine, jer je s njega morao biti uspon na platformu za obranu na vrhu zidova. Preko te komunikacije očito su i oboja gradska vrata komunicirala s gradskom prometnicom, o kojoj je malo prije bilo riječi, što bi bilo sasvim prirodno rješenje na jednom skučenom i razmjerno uskom prostoru na kojem gomila zauzima najveći prostor. Taj spoj se mogao ostvariti stepeništem koje se vidi južno od cisterne.

Prostor Gradine kao da prema zapadu zaključuje jedan potporni zid koji je također građen od velikih kamenih blokova, ali ipak manjih i lošije klesanih od onih na glavnom traktu zidina. Kad je u pitanju taj zid, tada je njegova funkcija shvatljiva.⁵⁵ S obzirom na strminu očito je da su erozija zemlje i urušavanje kamene strukture Gradine morali biti razmjerno veliki pa je to bilo nužno što efikasnije spriječiti. Istu funkciju morao je imati i zid na sjevernoj strani jer je također smješten na način da sprečava eroziju platoa Gradine.

Međutim, tzv. istočni potporni zid, koji je također izrađen od velikih kamenih blokova, nedvojbeno nije imao potpurnu funkciju, jer on jednostavno nije imao što podupirati, niti je mogao sprečavati eroziju. On, naime, siječe poprijeko Gradinu i ide po gotovo posve ravnom dijelu platoa te stoga nije mogao biti u

⁵¹ O tome usp. Z. M a r i ć, "Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja ...", str. 107; I s t i, "Ošanići - Centar Daorsa ...", str. 247. i d.

⁵² Z. M a r i ć, "Arheološka istraživanja akropole ...", str. 5. i d.

⁵³ Usp. bilj. 44.

⁵⁴ Usp. Z. M a r i ć, "Arheološka istraživanja akropole ...", str. 178. i d.

⁵⁵ Na istočnom dijelu naselja od arheološkog materijala uglavnom se nalaze samo amfore i tzv. gnathia keramika. Kuće se međusobno malo razlikuju oblikom, položajem i tehnikom zidanja, što pokazuje da tu nema elegantnih četvrti naselja.

navedenom smislu djelotvoran.⁵⁶ Zbog toga njemu valja tražiti drugačiju namjenu. Meni se čini da bi on morao biti radije u funkciji obrane, i to upravo zbog toga što presijeca Gradinu približno u smjeru sjever - jug, slično kao i glavni fortifikacijski sistem malo dalje prema istoku. Vjerojatno je to stariji obrambeni zid koji je bio povezan s velikom gomilom, kao što je to slučaj kod nekih drugih ilirskih gradina.⁵⁷ Kad je nastala nužda proširenja Gradine, podignut je istočni, noviji i znatno snažniji obrambeni zid, koji je u isto doba i znatno kraći a također i tehnički bolje opremljen (kule i vrata) a koji je stvorio i novi prostor unutar Gradine. Na tom novom prostoru nalazi se i već prije spomenuta piscina, ali ipak nije sigurno da li je ona već otprilje postojala tu ili je tek iskopana nakon proširenja platoa Gradine. Moguće je da je stariji dio zidina, tzv. istočni potporni zid, zadržan i kasnije kao posljednja obrambena linija, što je veoma vjerojatno, ali to bi trebalo detaljnije ispitati da bi se dobio valjani odgovor.⁵⁸

Sve navedeno bjelodano pokazuje da na Gradini još uvijek postoje brojni arheološki problemi, čisto znanstvenog karaktera koje još treba rješavati, pa se stoga mora preporučiti nastavak arheoloških iskapanja i na tom prostoru.

Naselje (Banje)

Na velikom prostoru zvanom Banje, istočno od Gradine, smjestilo se naselje koje se sastoji od velikog broja manjih objekata raznovrsnih oblika (sl. 2). Većina ih je približno pravokutnog oblika, ali ih ima i dosta nepravilnih. Ti se objekti nalaze na nekoliko hektara površine, iako vjerojatno još nije precizno poznato koliki je prostor pokriven zgradama.⁵⁹ Objekti su međusobno grupirani, bez neke jasno uočljive pravilnosti, jedan uz drugi, a među grupama ima većih ili manjih praznih prostora koji su očito namijenjeni potrebama života izvan zgrada.

Na tom platou ima i većih prostora koji su očito služili nekoj vrsti trgova. Po svom centralnom položaju, iako nije najveći, po svoj prilici je najvažniji onaj koji se nalazi neposredno ispred istočnog fortifikacijskog sistema. On je čak i dosta jasno ogradom odvojen od drugih objekata, pa bismo ga uvjetno mogli nazvati *agora*, iako je daleka svaka pomisao da on ima ikakve sadržajne veze s tim važnim i specifičnim dijelom grčkih gradova. Međutim, interpretacija toga "trga", a osobito svih ostalih, nije moguća prije nego što se otkopaju svi ostali objekti, odnosno komunikacije, jer se tek tako mogu dobiti međusobni odnosi i u skladu s tim odrediti moguće funkcije. O namjeni svakog od njih još ponajviše bi mogli kazati sitni i drugi nalazi što se tu budu otkrivali. Osim spomenutih prostorija,

⁵⁶ Ovaj zid na planu nije nazvan istočnim potpornim zidom, kao što je to slučaj sa zapadnim, ali jasno je da on ima potpunu, antierozivnu funkciju.

⁵⁷ Ovaj je zid na planu nazvan istočnim potpornim zidom po svoj prilici za razliku od zapadnog (usp. prethodnu bilješku), ali o njegovoj potpunoj ili antierozivnoj funkciji ne može biti govora kao što je to slučaj sa zapadnim.

⁵⁸ Nije mi poznato da li je već neko iznio takvu pretpostavku o tom zidu. U slučaju da se radi o fortifikaciji, tada je taj zid štutio manji dio platoa. To mišljenje dijelio je i prof. A. Benac jer mi je to usmeno priopćio.

⁵⁹ Z. M a r i ć, "Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja ...", str. 108, drži da je naselje imalo površinu od 16 do 18 hektara.

proširenja i komunikacija tu su još i dvije prilično velike cisterne. One svojim oblikom, iskopom i konstrukcijom odgovaraju cisterni na Gradini. Istraživanja u jednoj pokazala su da je iznutra bila djelomično obzidana manjim kamenjem vezanim malterom i da je po svoj prilici bila ožbukana, što je služilo nesumnjivo za sprečavanje gubitka vode kroz kraške pukotine.⁶⁰ Izvana je cisterna bila okružena zidom od velikih i dosta grubih kamenih blokova. Opskrbljivanje vodom na uzvisini je teško, a s obzirom na to da kapacitet cisterna najvjerojatnije nije bio dovoljan, potreba za pitkom vodom morala je biti vrlo izražena, osobito za vrijeme opasnosti. Inače očito je da se oskudica mogla ublažiti i uzimanjem vode s rijeke Radimlje i Bregave koje se nalaze u polju ispod visoravni. Ovdje ne bih ulazio u interpretaciju pojedinih objekata jer za to nisam kompetentan. To će moći najbolje kolega B. Marijan koji ih istražuje. Dozvolio bih sebi samo da upozorim na metodološki pristup, koji mora biti takav da se skrupulozno registriiraju svi nalazi i njihovo mjesto unutar objekata jer će se tako, kad se sve to prikaže na planu, moći dati jasniju sliku funkcije pojedinog objekta ili grupe objekta. Nema dvojbe da samo točno kartirani nalazi mogu pokazati koje je zdanje nastamba, koje štala, koje hambar, a koje skladište ili slično.

Objekte dosta jasno determiniraju u formalnom pogledu niski zidovi od manjeg i nepravilnog kamenja koji su ipak dosta dobro zidani. Kako na platou nema erozije, odnosno barem na onom dijelu koji nije blizu ruba visoravni, i kako tu kroz stoljeća nije moglo biti značajnijeg odnošenja kamenja za drugu gradnju, očito je da elevacija tih zgrada nije bila od zidanog kamena. Nadgradnja je, naime, morala biti od propadljive građe (drvo, pruće, pleter i sl.), a krov je bio od slame ili šindre. Obzidano kamenje je po svoj prilici služilo kao temelj i kao ojačanje temeljnog dijela zgrade. Da je gornja konstrukcija bila od kamena, tada bismo i danas iznad objekata imali manje gomile kamenja, kakve postoje na svim antičkim lokalitetima koji su nastali na kamenjaru, kao što je na primjer slučaj u Saloni,⁶¹ a moralo bi se nalaziti i ostataka maltera koji u dodiru sa zemljom stvaraju karakterističnu i veoma plodnu zemlju "grudinjaču", što opet imamo slučaj na svim lokalitetima u Dalmaciji (Salona, Naronna itd.).⁶²

Raspored zgrada u odnosu na komunikacije i slobodne prostore ("trgove") je prilično nepravilan i očito je da tu nema antičkog reda, insula hipodamske urbane strukture kakva se zapaža u brojnim grčkim gradovima na Sredozemlju,⁶³ pa čak i u grčkim gradovima na jadranskoj obali (Faros⁶⁴ i Issa⁶⁵). Doduše, javlja se gdjegdje

⁶⁰ Usp. bilj. 51. Rezultati iskapanja jedne od dviju cisterni nisu još objavljeni.

⁶¹ Vjerojatno bi se s dosta sigurnosti moglo rekonstruirati nadgradnje i krov objekata, koji zapravo s antičkim kućama nemaju nikakve veze i očito pokazuju formu kakva je morala biti tradicionalno upotrebljavana u prahistorijskoj gradnji kuća. O tim kućama usp. M. S u i ć, *Antiči grad ...*, str. 79, sl. 29 (Kompolje prema R. Drechler-Bižić).

⁶² Ta je zemlja, dakako, prožeta i arheološkim ostacima (keramika, staklo, cigla i dr.). To su hrpe kamenja koje se zapažaju posvuda u Dalmaciji gdje je postojalo antičkih građevina na terenu na kojem se uzgajala vinova loza, ali i razne druge kulture. Često se veoma malo razlikuju od prahistorijskih gomila, ali često po dužini prate zidove. Negdje ih zovu *mocire*, što dolazi od *maceries* = zidovi.

⁶³ Usp. na pr. plan grada Mileta. R. M a r t i n, *L'urbanisme dans la Grece antique*, Paris 1956, str. 97, sl. 6. O Hipodamu usp. *Ibidem*, str. 103. i d.

⁶⁴ Usp. B. G a b r i č e v i ć, "Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana", *VAHD*, 68, 1966, str. 157. i d., sl. 1, 3, 8 A; B. K i r i g i n, "The

grupiranje objekata, ali to je grupiranje više spontano i bez nekoga posebnog plana. Među njima može biti čak i kronoloških razlika. Isto tako, barem zasada, ne može se zapaziti ni neka pravilnost u pogledu komunikacije i "trgova" i njihova smještaja u odnosu na zidine i druge naseobinske sadržaje. Sve to jasno upućuje da je ovdje ipak prevladavala indigena, poluseljačka sredina na koju još uvijek nije djelovala antička koncepcija izgradnje naselja. Zanimljivo je da je čak na nekim ilirskim gradinama zapažena tendencija prema ortogonalnoj strukturi izgradnje kuća i komunikacija, ali to je, dakako, više plod instinktivnog shvaćanja svrshodnosti naseobinskog prostora nego racionalnog prihvaćanja urbanističkih koncepcija.⁶⁶ Prema tome, u pogledu razvitka samog naselja ne smijemo govoriti o helenističkom utjecaju, a osobito ne o helenističkom načinu života u naseljenom mjestu, usprkos činjenici što se u tim zdanjima nalazi helenističke importirane robe kojom su se stanovnici služili. Na taj način se još više pokazuje diskrepanca u kulturi lokalnog stanovništva i njihova nesposobnost da apsolviraju sve helenske i helenističke tekovine života. Očito je da je kratak bio period prosperiteta da bi na Ošanićima uvjetovao bitnu promjenu kulturnih odnosa.

Problemi arheoloških istraživanja

Prije obnavljanja arheoloških istraživanja na Ošanićima sastala se konzultativna komisija sastavljena od eminentnih stručnjaka, kojoj sam i sam imao čast biti članom. Komisija se složila da bi bilo nužno pristupiti istraživanjima naselja na Banjama, čemu se do tada poklanjalo razmjerno malo pažnje. Tako se radilo u ove posljednje tri godine. Nema razloga da se strategija istraživanja bitno mijenja. Istraživanja naselja valja nastaviti nastupajući frontalno, bez ostavljanja "otoka" na platou. Pri tome treba precizno voditi računa o sitnom materijalu, pa čak i njegovoj kvantiteti a posebno o vrsti namjene, jer će samo tako biti moguće utvrditi karakter pojedinih objekata. Na isti način bi trebalo istražiti i komunikacije, "trgove" i druge objekte čisteći ih u cjelini od nanosa zemlje. Taj posao nije osobito težak, jer je sloj zemlje plitak, a pri tome nema slojeva pa prema tome ne treba poklanjati osobitu pozornost skrupuloznoj preciznosti praćenja vertikalne stratigrafije, jer na spomenutim mjestima nema slojeva. Mišljenja sam da je zapravo mnogo važnija horizontalna stratigrafija unutar pojedinih objekata ili prostora. Vertikalni slojevi bi jedino mogli dati bolje rezultate u cisternama i nekim drugim mjestima koji zbog specifične situacije

Greeks in Central Dalmatia. Some New Evidence", u: *Greek Colonists and Native Populations*, Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology Held in Honour of Emeritus Professor A. D. Trendall, Oxford 1990, str. 296, sl. 3, 4.

⁶⁵ Usp. B. G a b r i č e v i ć, o.c., str. 157, sl. 5, 7, 8 B; B. K i r i g i n, o.c., str. 303, sl. 6 i 7.

⁶⁶ Usp. npr. zgrade i prometnice na gradini Pod u Bugojnu. B. Č o v i ć, "Pod bei Bugojno eine Befestigte Siedlung der Bronze und Eisenzeit in Zentralbosnien", u: *Utvrđena ilirska naselja*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Posebna izdanja XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1975, str. 121. i d., osobito 127. i d. Autor naglašava dobru organizaciju prostora i čvrsti plan izgradnje. M. S u i ć, *Antički grad ...*, sl. 20 (u legendi) upozorava na pristup.

imaju deblji sloj zamlje, ali pri vrednovanju valja biti veoma oprezan, jer bi prethodno trebalo utvrditi način i vrijeme stvaranja slojeva. Naravno da je također neobično važno pripravljati što je moguće bolju dokumentaciju, posebno snimke cjeline terena, jer se samo na planovima može dobro orijentirati u obilju niskih objekata i šumi raslinja koje praktički sve zaklanja. Planovi su osobito nužni onome koji je svakodnevno na terenu. Za daljnja planiranja i izvođenje arheoloških istraživanja bilo bi nužno pribaviti aviofotogrametrijske snimke i zapravo na temelju njih izraditi geodetske planove na koje bi se unosili arheološki ostaci. Istraživanja na Banjama treba nastaviti sve do kraja naselja, a bilo bi nužno također pokušati utvrditi da li u blizini ima još sličnih objekata koji su izolirani ali ipak u socijalnom ili ekonomskom odnosu s naseljem na Ošanićima. Nema sumnje, prema tome, da započeti posao valja nastaviti, a tempo će diktirati sredstva. Ne treba žuriti da se čitav lokalitet otkopa u kratkom roku. Ne bi to bilo dobro ni sa znanstvene, a ni s čisto praktične strane. Njihovo se intenziviranje smije povećati samo u onolikoj mjeri koliko to može svladati istraživačka ekipa, a da ne popušta u solidnosti rada te da tempo iskapanja može pratiti dokumentacija. Odao bih ovdje priznanje kolegi Bošku Marijanu koji izvršno rukovodi istraživanjima nakon što ih je preuzeo od Zdravka Marića, čijem radu također nema zamjerke. Na kraju istraživanja treba očekivati i dobru sintezu koja će biti izuzetan dobitak za znanost i kulturnu baštinu.

Da bi se istaživanja na Ošanićima privela uspješno kraju nije dovoljno samo završiti posao na Banjama. Ostalo je još mnogo posla i na Gradini. Prije svega valjalo bi do kraja iskopati zidine. Iako je prednja strana većim dijelom istražena do temelja, preostao je dio oko sjevernih vrata i sjeverne kule. To očito nije veliki posao s obzirom na to da se veći dio zidina vidi, ali treba doći do temelja. Stražnja strana je praktički u cjelini nedirnuta, tako da prevaljeni blokovi i zemlja pokrivaju gornju površinu i stražnje lice zidina. Osim mnogih pitanja o konstrukciji zidina moglo bi se dobiti takvim ispitivanjima i rješenje brojnih drugih problema u prostoru u neposrednoj blizini fortifikacija: o pristupu i načinu uspinjanja na zidine te eventualnom postojanju pomoćnih objekata s njihove zapadne strane i komunikaciju uz zidine. Potrebu daljnjih istraživanja na zidinama vrlo rječito pokazuje otkriće B. Marijana, koji je utvrdio da se uz sjevernu kulu nalaze vrata, analogna onima uz južnu.⁶⁷ Njihovo otkriće upozorava da se tu još mogu očekivati sjajni rezultati i iznenađenja, iako je, naprimjer, teško pretpostaviti nalaz trećih vrata jer su, po svoj prilici, ona smještena uz kule bila dovoljna za normalnu komunikaciju između naselja i Gradine, a u isto doba i dobro branjena jer je domet strijele nesumnjivo dosizao od jedne do druge kule, a s kojih se moglo nesmetano gađati bočno i u leđa protivnika.

Poseban problem istraživanja, ali ne samo njih nego i zaštite i prezentacije, je velika gomila. Istraživači su, vođeni znanstvenom nuždom i logikom, prišli istraživanju toga dijela Gradine. Već je ovdje bilo govora o tome kako je ostalo otvoreno pitanje interpretacije gomile na ilirskim gradinama.⁶⁸ Gomila na Ošaničkoj Gradini mogla bi dati relevantan odgovor na pitanje o namjeni takve

⁶⁷ Usp. bilj. 45.

⁶⁸ Usp. bilj. 49.

konstrukcije. Prigodom istraživanja nije se, međutim, vodilo računa o ambijentalnim i spomeničkim vrijednostima gomile, pa nije ni čudo što je od službe zaštite stigla zabrana takvih istraživanja. No o tome malo kasnije. A usprkos polariziranog stava kako dalje raditi na Gradini, mišljenja sam da ipak treba naći rješenje koje bi zadovoljilo i spomeničku zaštitu i istraživanja znanstvenog karaktera. Gomilu valja, dakle, istražiti, ali u isto doba i sačuvati, što nesumnjivo otežava iskapanja, ali da bi se pomirila oba stava ima, dakako, tehničkih rješenja.

Još je jedno važno pitanje koje je ranije bilo dotaknuto, a to je ono vezano uz potporne zidove, u prvom redu istočni. Njegovo daljnje istraživanje je također znanstvena nužda, a i ono je povezano uz veliku gomilu. Taj bi zid trebalo istražiti u cjelini do temelja, u čitavoj dužini njegovog protezanja i pokušati potražiti odgovor na pitanje o njegovoj funkciji, bez obzira na to što sam ovdje već iskazao svoje mišljenje da se radi o obrambenoj konstrukciji. Istraživanja će po svoj prilici otkloniti svaku eventualnu sumnju. Rješenje problema potpornog zida i velike gomile međusobno je povezano i od neobičnog je značenja ne samo za Ošaniće, nego i za slične probleme na brojnim drugim ilirskim gradinama. Stoga se tu očekuju odgovori univerzalnijeg karaktera, možda opće važeći.

Ne bih ulazio u problematiku istraživanja ostalih dijelova Gradine. Upozorio bih samo na potrebu da se sva ona mjesta koja su iz bilo kojeg razloga izostavljena i nisu iskopana, a pružaju mogućnost istraživanja zbog dovoljnog nanosa zemlje, ipak istraže. Bilo bi nužno izraditi topografsku kartu svih mjesta koja nisu istraživana na Gradini kako bi se mogla dobiti jasnija slika svega onoga što je ostalo nedirnutu. Ovo je to nužnije zbog toga što su se istraživači smjenjivali, a svatko je ponešto istražio. Karta u boji ili sa simbolima i naznakom godina istraživanja, pa čak i mjesta publiciranja, davala bi odličan vizualni pregled.

Posebno značajan problem naselja na Ošanićima jest rješenje lokacije nekropole ili nekropola. Nema dvojbe da je tako veliko naselje što je trajalo nekoliko stoljeća moralo imati mnogo grobova. Poznato mi je da su grobovi ponekad otkrivani, i to na samom platou, ali i ispod visoravni, ali, čini mi se, da do sada nije nigdje utvrđena koncentracija koja bi potvrđivala naseobinsku nekropolu.⁶⁹ Ali, ona ipak negdje postoji. Nema većeg naselja, pa čak ni onog koje nije još doseglo ni protourbani karakter, osobito grada, a da nema svoje nekropole. Nekropole su, naime, sastavni dijelovi naselja, one su grad umrlih koji je za svaku populaciju u povijesti pa i u sadašnjosti imao izuzetno značenje u praktičnom i emotivnom pogledu.⁷⁰ Međutim, otkriveni grobovi na Ošanićima pružili su, usprkos činjenici da su uglavnom bili opljačkani, izuzetni repertoar predmeta koji pokazuju neobično visoki stupanj kulture, pa čak i bogatstva pokojnika, što još snažnije upućuje na nuždu otkrivanja nekropole. Stoga bi bilo poželjno daljnje prospiciranje i traganje za nekropolom kako bi se uspješno razriješio taj problem i

⁶⁹ O grobovima na Ošanićima usp. Z. M a r i ć, "Ošanići - grad Daorsa ...", str. 251; I s t i, "Arheološka istraživanja nekropole...", str. 175. i d.

⁷⁰ L. M u m f o r d, *Grad u historiji*. Njegov postanak. Njegovo mijenjanje. Njegovi izgledi, Zagreb 1968 (prijevod na hrv. V. I v i r), str. 8. Autor iznosi zanimljivu misao da je grad mrtvih stariji od grada živih i da predstavlja srce svog života u gradu.

tako nekropola očuvala za istraživanje prije devastacije koja često prati slučajna otkrića, pa joj, stoga, prijeti realna opasnost.

Zaštita i prezentacija arheološke zone

Arheološki lokalitet kakav su Ošanići zaslužuje najviši mogući standard zaštite i prezentacije u europskim mjerilima. Međutim, problemi su veoma veliki.

Prije početka bilo kakvog zaštitnog zahvata bilo bi nužno izraditi elaborat i projekt koji bi obuhvatio sve aspekte zaštite i prezentacije, a oni bi morali biti razmotreni od nezavisnih faktora ili foruma koji bi ga odobrili. Vjerojatno u Bosni i Hercegovini postoji takva praksa i razrađena metodologija. Ali u slučaju Ošanića ne bi se smjelo prepustiti krupna pitanja voluntarizmu pojedinaca. Cilj je ovom poglavlju dati jednu takvu studiju. Ovdje će biti samo naznačeni neki problemi i aspekti zaštite i prezentacije bez pretenzija na kompletnost i nedodirljivost stavova. Oni trebaju biti prodiskutirani i tek onda poslužiti kao polazište. Ovdje je samo to moguće.

Nema dvojbe da su najmanji problemi, iako ni oni nisu beznačajni, u naselju na Banjama. Na tome dijelu bilo bi nužno provesti fizičku zaštitu prije nego što posjetitelji budu pristizali u većem broju, jer postoji opasnost da se neki zidovi počnu urušavati a kamenje raznositi po lokalitetu. Taj problem je dosta teško rješiv, jer je kamenje složeno usuho, pa ga nije moguće na uobičajeni način cementirati. Temelji su dosta slabi i čini mi se da bi valjalo stvoriti umjetnu (betonsku) temeljnu stopu i na njoj s donje strane učvrstiti kamenje, a da se vezivo ne vidi. Isto vrijedi i za zidove oko cisterni koji su izgrađeni od nešto većeg kamenja, ali se svejedno može svaljivati. U slučaju da se ocijeni kako su zidovi stabilni i da ne bi trebalo pristupiti takvom postupku, tada bi navedenu metodu valjalo primjenjivati selektivno. Ostatke zidova i žbuke unutar bazena nužno je sanirati i zaštititi da ih mrazovi ne bi uništili.

Zidove se ne bi smjelo podizati iz jednostavnog razloga što oni nisu bili viši. Pitanje je samo kako je bila obrađena njihova gornja površina, ali sigurno je da ona nije bila gruba kao danas. Usprkos tome ne bi je trebalo dotjerivati u ravninu kad već ne znamo njen stvarni izgled.

Najveći problemi zaštite ukazuju se na Gradini i objektima na njoj. Dva su problema neobično složena i veoma akutna, a nalazimo ih u propadanju kamena, osobito onog na fortifikacijama koji se raspada u sitne komadiće. Trebalo bi, dakako, ispitati uzroke raspadanja i načine liječenja, ako to već dasada nije urađeno. Nema dvojbe da su razlozi u samom kamenu, a ne u novonastalim uvjetima nakon arheoloških istraživanja. Dva su argumenta koja idu u prilog takvoj pretpostavci. Prvo, nedvojbeno je da se i litica, odnosno blokovi iz kamenoloma u priličnoj blizini gradskih zidina iz kojega se vadio kamen za tu namjenu raspadaju na isti način, a uvjeti njihova bivanja na otvorenom nisu se izmijenili, jer su još od doba prestanka života na Ošanićima na otvorenom. Drugo, u zidinama se raspadaju upravo oni blokovi koji su odvajkada na otvorenom, dok se, barem za sada, ne raspadaju oni blokovi koji su tek koju deceniju ogoljeni od nanosa zemlje prigodom arheoloških istraživanja (na primjer na južnim vratima). Zanimljiv je

problem da se ni svi blokovi što su već odavno na otvorenom ne raspadaju. Trebalo bi ispitati, dakle, dvije stvari zašto se neki blokovi raspadaju, a zašto se pak drugi pretvaraju u male komadiće. Na ta pitanja odgovor može dati samo stručna ekspertiza koja bi bila provedena s maksimalnom pažnjom i stručnošću. Ako se ne otkrije način kako liječiti blokove, valjalo bi prići zamjeni bolesnih blokova. Već sada valja zamjenjivati one blokove koji su se sasvim raspali, jer je njihov nedostatak prijetnja statici zidina a posljedica toga bila bi urušavanje većih dijelova zida. Na taj način bi se spriječilo propadanje tog impresivnog dijela arheološkog lokaliteta. Za sanaciju bi se moglo iskoristiti i one blokove koji su se urušili sa zidina ili se nalaze na drugim mjestima na Gradini, ali je očito da njihov broj neće zadovoljiti sve potrebe. Isto vrijedi i za blokove u potpornim zidovima, drugim građevinama, naravno i na stepenicama. Valjalo bi načiniti detaljnu analizu svih onih blokova na Gradini koji su ugroženi na takav način da im liječenje ne bi pomoglo, već bi valjalo prići zamjeni blokova. To bi omogućilo planiranje pribavljanja kamena. Tako bi valjalo postupati i na drugim dijelovima naselja gdje se za to ukaže potreba. Čini se ipak da se blokovi na drugim zdanjima ne raspadaju tako drastično kao oni na zidinama. Za dio kamenog materijala koji nedostaje možda bi se mogao upotrijebiti kamen iz starog kamenoloma, ako se pokaže da je zdrav i da se može upotrijebiti. Ako pak on nije takve kvalitete da može izdržati toplote amplitude hercegovačke klime ili ako se ocijeni da je kamenolom vrijedno zadržati u sadašnjem stanju (kao spomenik kulture), tada bi u blizini trebalo potražiti novu kamenu žilu koja bi poslužila navedenoj svrsi.

Kad se istraži čitav fortifikacijski sistem i skinu sva suvišna zemlja, pokazat će se potreba uredjenja gornje površine zidina. Mišljenja sam da tu površinu valja izravnati, ali nikako podizati više od najviših sačuvanih blokova u zidu ili kulama, jer je nepoznata cjelokupna visina zidina. Moguće je da su kule bile čak i više od samog zida, kao što je to moguće zapaziti na mnogim grčkim fortifikacijskim sistemima,⁷¹ ali ni to nije pouzdano. S druge strane, sadašnja niveleta elevacije zadovoljava vizualni efekt fortifikacijskog sistema. Isto vrijedi i za potporne zidove, koje treba, naravno, sanirati, ali ne i podizati pa čak ni dovršavati gornju površinu, kao što sam predložio za obrambene. Međutim o svim tim problemima moći će se detaljnije govoriti tek nakon završetka istraživanja cjelokupnog sistema fortifikacija, a osobito stražnje strane zida, pa čak i strukture njihove unutrašnjosti.

Znatan problem je i velika gomila. O potrebi znanstvenih istraživanja gomile već je prije bilo riječi. Bez pravilne znanstvene analize i interpretacije ne može - po mome mišljenju - biti ni prave zaštite. Stoga treba pronaći optimalno rješenje, tj. da se gomila istraži, ali da se ipak spasi. Slažem se da se izgled velike gomile mora restaurirati i predočiti posjetiteljima u svom nekadašnjem izgledu. Istraživanje bi stoga valjalo tako organizirati da se više kamenje ne urušava niz padinu, već da se premješta na neki slobodni dio tako da se može ponovno vratiti. U svakom slučaju nakon istraživanja nužno je vratiti njen oblik i podignuti već ranije skinuti vrh. Taj zadatak nije lagan jer na Gradini nema dovoljno kamena. Zbog nestašice kamena moglo bi se posegnuti za kamenim ogradama parcela na

⁷¹ Usp. F. W i n t e r, o.c., str. 164. i d., sl. 144-149. Kule ponekad u doba helenizma dobijaju nekoliko katova.

platou ili pak pribjeći donošenju u provaliju bačenog kamena prigodom istraživanja. Treba svakao ići za jeftinijim rješenjima jer za odbačeni kamen nije sigurno da zaista potječe s gomile, budući da se miješao s drugim koji potječe s različitih dijelova Gradine. No, bilo kako bilo, nužno je rekonponirati veliku gomilu jer se samo tako može dobiti izvorni izgled Gradine, a to vrijedi truda i sredstava. Za taj zadatak treba iskoristiti sve ono što stoji na raspolaganju od dokumentacije (planovi, presjeci, nove i stare fotografije i drugo), a kao uzor mogu poslužiti i druge gomile na raznim ilirskim gradinama, dakako prije svega u samoj Hercegovini. Međutim, još jedanput naglašavam važnost i nužnost prethodnog istraživanja velike gomile, to više što je već dobar dio posla izvršen, kako bi se pridonijelo rješenju znanstvenog problema, a onda će i sama zaštita i prezentacija biti jednostavnija. Stoga treba iznaći način kako da se sačuva kamenje koje se mora odmaknuti da bi se došlo do temelja gomile. O metodi istraživanja, međutim, neka sud iskažu radije istraživači koji u tome imaju mnogo veće iskustvo od mene.

Kad se odmakne gomila mnogo će lakše biti istražiti i tzv. istočni potporni zid jer ga ona djelomično prekriva. Kad se sve to uradi bit će moguće sagledati međusobni odnos gomile i toga zida koji u sadašnjem trenutku nije sasvim jasan, iako je vjerojatno da su nastali sinkrono. Nakon toga će i pitanje zaštite toga zida biti jasnije, tj. da li na njemu, što i na koji način izvesti. U svakom slučaju zaštita treba da pokaže kakav je njegov odnos bio ne samo s velikom gomilom nego da li je i kako funkcionalno korespondiralo s glavnom fortifikacijskom linijom.

Što se tiče zgrada na padini te trga i hrama treba imati u vidu samo fizičku zaštitu, jer je njihov izgled vaoma problematičan. Tu se posebno postavlja problem eventualnog sprečavanja erozije koji je tu neobično naglašen.

Paralelno s istraživanjima i zaštitom valjalo bi raditi i na prezentaciji lokaliteta. Prezentacija lokaliteta također mora biti sadržana u projektnom elaboratu zaštite arheološke zone na Ošanićima. Pri izradi elaborata valja imati na umu da je lokalitet teško dostupan široj posjetiteljskoj javnosti. Stoga valja misliti i na to kako ga načiniti pristupačnijim. Dva problema traže poseban angažman šire društvene zajednice. Očito je da sadašnja komunikacija Stolac - Gradina ne odgovara zahtjevima suvremenog čovjeka. Jedan dio puta je asfaltiran, ali je on toliko uzak, a cesta dosta vijuga, tako da se dva vozila teško mimoilaze. Autobus s većim brojem putnika ne može ni slučajno stići do kraja asfaltnog puta. Od mjesta gdje se mora ostaviti automobil valja mnogo pješaćiti, a što je osobito nezgodno čak i preko privatnih dvorišta iz kojih laju psi. Stoga bi valjalo proširiti cestu i omogućiti normalno cirkuliranje vozila. Nužno bi bilo i parkiralište, jer se sada vozilo ostavlja na cesti. Otuda bi slijedio posjet lokalitetu pješice. Parkiralište bi moralo biti relativno blizu lokaliteta. Nadalje, za uspješnu realizaciju svega gore rečenoga, pa čak i istraživanja, moralo bi se pristupiti otkupu terena, bez obzira na to što sada vlasnici dozvoljavaju iskapanja na tom za njih ne osobito korisnom terenu. Ipak lakše bi se radilo i bez smetnje moglo vršiti različite nužne promjene kad bi zemljište bilo u društvenom posjedu. Na otkup bi valjalo misliti već sada, dok se ne izvode opsežniji radovi, i započeti predradnje administrativnog karaktera, osiguranje financijskih sredstava itd. To bi bilo korisno sada i zbog toga što bi zemljište bilo jeftinije nego kad počnu veći zahvati, jer će tada vlasnici nesumnjivo više zahtijevati.

Novi korak k decentnoj prezentaciji bilo bi osiguranje pristupnih putova od parkirališta prema nasebinskim objektima i dalje prema Gradini. Taj posao je, međutim, striktno vezan uz arheološku interpretaciju svih otkopanih objekata, jer bi bilo nužno da se kretanje odvija starim komunikacijama, što, naravno, doprinosi boljem udubljanju posjetitelja u situaciju na terenu. Stare komunikacije moraju biti jasno uočljive, označene u podlozi, ali i putokazima. Među tim putovima valja dobro označiti i zdanja kraj kojih se prolazi, tako da budu svima jasno uočljiva. Među starim komunikacijama valja odabrati glavne pravce kojima se dolazilo do Gradine. Ne bi se smjelo dogoditi da posjetitelj skače preko objekata. Kad su pak kuće i druga zdanja u pitanju, tada je za njihovu prezentaciju bitno kako im rekonstruirati podove. I za to način treba da pruže arheološka ispitivanja. Sigurno je da pod nije bio neravna gola površina litice, nego je morao biti od nabijene zemlje ili gline. U tome smislu, nakon definitivne stručne ocjene, valjalo bi postupiti. Valjalo bi restituirati takav pod, a mogao bi biti markiran različitom bojom de se lakše uočava od komunikacija i slobodnih prostora, tako da ne bi bilo zabune, osobito sa širim "irgovima", pa čak i ogradenim prostorom cisterni. Cisterne bi nakon potpunog čišćenja valjalo u cjelosti ili djelomično rekonstruirati u unutrašnjosti, kako bi se mogao predočiti njihov izvorni izgled. Pri tome bi ih valjalo neobično pregledno obilježiti s upozorenjima kako se ne bi dogodilo da neoprezni posjetitelj upadne u duboku jamu. Valjalo bi također izraditi odljeve za vodu da se ne bi u rupama skupljala kišnica.

Na Gradini treba, nakon završenih istraživanja izvršiti rekonstrukciju zidina, kula, velike gomile i potpornih zidova na način kako je već kazano prigodom rasprave o zaštiti. Nadalje, bilo bi nužno, slično kao i u naselju na Banjama, osposobiti komunikacije na Gradini, kako bi posjetitelji mogli nesmetano cirkulirati, bez opasnosti da padnu u provaliji (što valja osigurati). Možda bi se moglo misliti i na rekonstrukciju drvenih dijelova obaju vrata, jer za njihov izgled i funkcioniranje ima dovoljno elemenata na Ošanićima, a isto tako i pouzdanih analogija.⁷² Rekonstrukcija drvenih vratnica i sistema za zatvaranje omogućila bi čak i zatvaranje, što nije za odbacivanje jer bi se tako moglo spriječiti kretanje u doba kad nema posjeta. U ovom trenutku nije moguće dati viziju prezentacije objekta na padini i na proširenju - irgu, jer za to, čini mi se, nema još uvijek dovoljno pouzdanih arheoloških elemenata, ali se i o tome mora temeljito promisliti kako bi se sve decentno predstavilo javnosti.

Uz pojedine objekte i zdanja na čitavu području arheološkog lokaliteta na Ošanićima trebalo bi postaviti prikladne upute i objašnjenja, legende i sve ono što bi moglo pomoći posjetitelju da se snađe na terenu. Na zgodnom mjestu, možda na parkiralištu ili u zgradi u kojoj bi se smjestili čuvari i sve ono što je nužno za normalno funkcioniranje lokaliteta, valjalo bi postaviti velike panoe s kartama i temeljnim objašnjenjima. Na tom bi mjestu, naravno ako bi bilo dovoljno interesa za posjete, trebalo urediti i punkt za osvježanje, jer će posjetitelji kada stignu na Gradinu za ljutih hercegovačkih vrućina sigurno konzumirati osvježavajuća pića.

Već predloženim načinima za snalaženje valjalo bi pridružiti stručno pisani vodič s ilustracijama i popularnim objašnjenjima. Bez takvog vodiča posjet

⁷² Usp. bilj. 38.

svakom spomeniku je malo koristan, jer čovjek tek kad ponese sobom tiskani materijal, bolje pamti viđeno. Tome bi dobro došao i vodič - pedagog koji bi bio stalno na raspolaganju posjetiteljima. Međutim, to je zadnje na što treba misliti. Sve bi usluge morale biti na prodaju jer bi se tako mogla namaknuti i sredstva za sve bolju i bolju prezentaciju lokaliteta posjetiteljima.

Nezgodno je što lokalitet nema svoju samostalnu arheološku zbirku. Svi predmeti s Ošanića nalaze se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu ili su u privatnom posjedu. Valjalo bi ispitati mogućnost da se ipak na Ošanićima ili pak u Stocu načini muzejski postav s originalima i kopijama nalaza. Na takav način dobilo bi se ono što nedostaje - muzejski postav koji bi pokazao kulturu naroda nastanjenog na Ošanićima. To je, čini mi se, osobito važno da bude prisutno u kontaktu sa sačuvanim ostacima prezentiranim na dostojan i zaslužan način. Posjetitelj treba da shvati da je ovdje postojala visoka helenistička kultura: da se kovao vlastiti novac Daorsa s likom lokalnog dinasta, vjerojatno u kolanju u doba neposredno nakon pada Gencija (iza godine 167. prije Kr.), prikazanog na realistički način s krznenom kausijom na glavi i dijelom broskog trupa na reversu.⁷³ Već sama ta činjenica pokazuje da su Daorsi dosegli visoki ekonomski standard i društveno značenje koje im je nametnulo potrebu kovanja novca; da su tu boravili i majstori koji su izrađivali visoko vrijedni nakit, o čemu svjedoči zlatarski pribor s kalupima koji pokazuju helenističke zanatske i ikonografske uzore;⁷⁴ razvijenu društvenu zajednicu posvjedočuju i fragmentirani ostaci kamene statue, čiji bi karakter tek trebalo ispitati.⁷⁵

Sve je navedeno jasan dokaz prijanjanja uz helenističke uzore, ali evidentno na svoj autohtoni, ilirski način, pri čemu se pokazuje da su vanjske manifestacije helenističke, ali unutarne očito indigene. Indigeni karakter pokazuje i činjenica da nema natpisa (javnog ili sepulkralnog karaktera) koji upozoravaju da je helenistička kultura ipak samo tanka korica.

Posjetitelj Ošanića sve bi to morao doživjeti na licu mjesta, a da ga se ne upućuje u Sarajevo kao mjesto čuvanja i izlaganja pokretnih spomenika.

Zaključna razmišljanja

Iznesene vizije i razmišljanja nemaju pretenzija da budu konačne teze za rješavanje arheološke i zaštitne dimenzije problematike Ošanića. Ovo su samo razmišljanja neutralnog promatrača koji je ipak emotivno vezan za ovaj lokalitet. Bilo bi mi neobično drago, ako ovaj skup pronade da je izloženo dobro i prihvatljivo pa da može biti uzeto u obzir prigrdom detaljnih razmatranja za rješavanje arheološke i zaštitne problematike Ošanića kao i prezentacije spomenika. Vjerujem da bi Ošanići postali ne samo vrijedni i zanimljivi kulturni ostaci znanstvenicima, osobito onima koji se bave pitanjima ilirske prošlosti u doba

⁷³ O tome liku usp. N. C a m b i, *Antički portret ...*, str. 35. i d., kat. br. 9 i 10.

⁷⁴ Usp. Z. M a r i ć, "Depo pronađen u ilirskom gradu Daors...", str. 25. i d.

⁷⁵ O toj statui usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, t. 3, Sarajevo 1988, s.v. Gradina, Ošanići, Stolac, str. 179, br. 20.216 (Z. M a r i ć). Nije mi poznato da je objavljena statua kipa.

početka prodiranja antičke civilizacije u naše krajeve, nego i ono što je još važnije, atraktivan punkt u kulturnoj ponudi turističke privrede na prometnom potezu Split - Mostar i Dubrovnik - Mostar, odnosno obrnuto. Zajedno sa Stocem i fenomenalnom nekropolom stećaka u Radimlji, Ošanići bi prisilili skretanje turista s ceste Metković - Mostar, a očito je da putnici ne bi zažalili truda. U Radimlji i Ošanićima, a djelomično i u Stocu, osjetili bi specifičnu autohtonu kulturu koja je otkinula nešto od Sredozemlja, udahnuvši tom fragmentu vlasitu dušu regionalne inspiracije što zajedno postaju vrijedne u apsolutnom smislu.

Kad se razmišlja o ovom hercegovačkom prostoru, valja svakako imati u vidu i druge gradine koje po svojoj monumentalnosti, doduše, zaostaju za Ošanićima, ali isto tako predstavljaju neobično važne spomenike koji s njima očito stoje u etničkoj, političkoj i kulturnoj zajednici. Pri tome prvenstveno mislim na Martinovića gradinu koja čak ima i jednu inačicu megalitskih zidina koje su strukturirane poligonalnim blokovima, što, barem koliko je meni poznato, nije još zabilježeno na ovim prostorima.⁷⁶ Kad se razmišlja o tim hercegovačkim gradinama, tada je jednako važan znanstveni kao i zaštitni moment. U ovom bih trenutku, međutim, posebno upozorio na znanstveni moment, jer rezultate koji su postignuti ili će se još postići na Ošanićima valja provjeriti i na drugim gradinama sličnog karaktera, pa stoga ovdje i ističem tu dimenziju problema. No problemi vezani za Ošaniće su i perijadranski, jer su oni s jedne strane vezani za grčku kolonizaciju i njihov urbanizam, kao i kulturne fenomene stvaranja naselja, a s druge strane s ilirskom sredinom koja u međusobnom dodiru pokušava približiti domaće i vanjske kulturne elemente stvaranja protourbanih centara. Te se fenomene, prema tome, može promatrati na brojnim naseljima, a u zadnje doba jedan aspekt tih problema nudi Salona koja se pokazuje u svom postojanju kao kompleksno naselje što se ne sastoji samo od jednog nukleusa, već od većeg broja manjih jedinica koje postupno slabe, a jača samo ona lučka koja je antičkom kolonistu, a posebice Rimljanima, bila i najzanimljivija, pa ona preuzima funkciju centra grada.⁷⁷ Međutim, dok dodemo do opće valjanih zaključaka u genezi domaćih gradova, bit će nužna još brojna daljnja istraživanja.

⁷⁶ Z. M a r i ć, "Prahistorijska utvrđenja...", str. 109, Tab. I, 1, 2.

⁷⁷ O tome usp. N. C a m b i, "Ilirska Salona", *Obavijesti Hrvatskog arh. društva*, XXI, 1989, br. 3, str. 371. i d.; *Antička Salona*, Split 1991, str. 11. i d. (ed. N. C a m b i).

Sl. 2. Gradina na Ošanićima kod Stoca - plan istraživanja 1988, 1989-1990
(M 1:1500).

*Fig. 2. The hillfort in Ošanići near Stolac - the plan of the researches in 1988, 1989-1990
(Scale 1:1500)*

***Nenad Cambi*: AN ARCHEOLOGICAL VIEW OF THE PROBLEMS OF INVESTIGATION, CONSERVING, RECONSTRUCTING AND PRESENTING THE ILLYRIAN SETTLEMENT ON OŠANIĆI**

S u m m a r y

In the paper the author makes an attempt to draw the character of the Illyrian city in Ošanići, West of Stolac in Hercegovina. This was the center of the Illyrian tribe Daorsoi that was destroyed about the middle of the 1st century BC. In his discussion on Ošanići, the author analyzes the nature of Illyrian settlements, especially as they had been near the end of the protohistorical period; he considers the question of the Illyrian city's name in Ošanići, its location, development, urban traits, the functions of the different parts of the city, with special attention given to its fortification system and its living quarters. After establishing that the choice of the location for raising a fortified settlement is typically Illyrian while the building technique is typically Greek, the author observes that this testifies to a certain synthesis of native and imported habits.

Near the end of the article, the author considers the methodological problems the archeologist has to confront in Ošanići. He warns about the shallow layer in one part of the settlement, draws attention to the greater importance of the horizontal than of the vertical stratigraphy and stresses the importance of statistically processing the minute findings, particularly ceramics, the elements that enable one to determine the character of specific environments. In addition, the author considers the problems of conserving the remains and presenting the locality. There is no doubt that Ošanići, as a locality, deserves European standards of conservation and presentation.